

Stalna konferencija
gradova i opština
SKGO Savez gradova i opština Srbije

Swedish Association
of Local Authorities
and Regions

Програм „Подршка локалним самоуправама у Србији на путу ка ЕУ – Друга фаза“

Почетна анализа стања у области урбанистичког планирања и пројектовања из родне перспективе, са сетом препорука

Документ је разматран и усвојен на 2. седници Одбора за урбанизам, становање и изградњу СКГО (Сребрно језеро, 19 – 20. април 2017.)

Ауторка: Милена Зиндовић, дипл. инг. арх

април 2017.

Припрему ове анализе помогла је Влада Шведске у оквиру програма „Подршка локалним самоуправама у Србији на путу ка ЕУ – Друга фаза“. Садржај документа је искључиво одговорност СКГО.

САДРЖАЈ

УВОД.....	3
АНАЛИЗА КОНТЕКСТА.....	5
РОДНА ПЕРСПЕКТИВА У РАЗЛИЧИТИМ АСПЕКТИМА УРБАНИСТИЧКЕ ПРАКСЕ	8
РОДНА АНАЛИЗА ЗАИНТЕРЕСОВАНИХ СТРАНА У ОБЛАСТИ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНИРАЊА.....	13
ПРИМЕРИ МЕЂУНАРОДНЕ ДОБРЕ ПРАКСЕ.....	16
ПРИМЕРИ (НЕ)УВАЖАВАЊА РОДНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У УРБАНИСТИЧКОМ ПЛАНИРАЊУ И ПРОЈЕКТОВАЊУ У СРБИЈИ.....	18
ПРЕПОРУКЕ И ПРЕДЛОЗИ.....	20
ЛИТЕРАТУРА	22

УВОД

Просторно и урбанистичко планирање, традиционално, а и у свакодневној пракси, као своје основне циљеве имају заштиту јавног простора и остварење јавних интереса. У урбанизму, појам јавног везује се пре свега за различите категорије корисника, уживалаца, власника простора, и кроз различите периоде различито се приступало сагледавању њихових потреба. За урбанисте није никаква тајна нити новост да различите категорије становника имају различите потребе, али традиционални приступ урбанистичком планирању тежи генерализацији корисника и њиховом сврставању у интересне групе, пре свега на основу социо-економског статуса, како би се лакше дошло до просторних параметара задовољења њихових потреба.

Често се урбанизам посматра као родно-неутрална дисциплина, која није посебно прилагођена ниједном полу. У пракси, родна неутралност обично као норму користи мушку перспективу и мушке интересе. Ово је последица низа фактора, од образовања, мушке доминације на положајима доносилаца одлука, већег учешћа мушкараца у партиципативним процесима, веће заступљености мушкараца међу власницима земље и некретнина. Без обзира на једнак број жена и мушкараца који живе у градовима и на њихов различит доживљај града, урбано планирање и пројектовање није посебно узимало у обзир специфичне потребе жена и девојчица.

Уродњавање (gender mainstreaming) је стратегија која треба да обезбеди постизање родне равноправности. Родна равноправност подразумева једнаку расподелу моћи, ресурса и утицаја између жена и мушкараца у свим сферама живота.

Сличан механизам препознаје се и у архитектонском пројектовању, где је модернизам са индустријализацијом и масовном градњом, увео идеал човека који је постао просторна мера за пројектовање – здрав мушкарац ширине 60 цм, висине 180 цм. Из ових просечних, статистичких димензија човека, архитектура, грађевина, дизајн и низ других професија развиле су читав низ мера које данас представљају стандарде индустрије. До одступања долази у малим размерама, када се ради за познатог клијента који своје потребе јасно артикулише.

У урбанизму, тачније урбанистичком планирању и пројектовању, разноврсност мера човека и сагледавање различитих потреба добијају посебан значај. У размери блока, улице или читавог насеља теже је одредити конкретног корисника и сагледати његове конкретне потребе. Јавни простор поготово користи читав низ различитих корисника, са различитим потребама, којих урбаниста мора бити свестан. Поред тога, у размери града и његовом коришћењу учествују, поред људи, и возила са својим просторним захтевима и габаритима. Комплексна дисциплина попут урбанистичког планирања и пројектовања у себи сажима не само просторне, већ и друштвене, културне, економске и друге аспекте живота у насељима и градовима.

Комплексне теме и потребе у процесу рада тежимо да поједноставимо, генерализујемо и типизујемо, и потом применимо као низ правила, захтева и ограничења у простору, а све у циљу обезбеђења приступа јавним просторима од стране свих корисника. У току те генерализације и типизације, род ретко добија своје

место, док интересне групе чешће формирамо на основу заједничких функционалних карактеристика: пешаци, бициклисти, возачи, запослени, привредници, администрација; или на основу годишта: пензионери, деца, млади и слично.

Овакве поделе такође су последица доступних статистичких података, који служе да се стекне слика о потребама и захтевима одређене групе становништва. У Србији, локални статистички подаци узимају у обзир родну перспективу у неким основним анализама попут структуре становништа, или родне структуре запослених и незапослених, али теже долазимо до конкретнијих података о различитом понашању у простору у односу на род. Национални подаци за неке аспекте живота грађана постоје, али урбанистичко планирање и пројектовање бави се конкретним областима, местима и локацијама, те је кључно и локално прикупљање и доступност података са родном перспективом.

Поред статистичких података, урбанистичко планирање и пројектовање користе и партиципативне процесе како би из прве руке, од самих представника интересних група и грађана, дошли до података о њиховим потребама. Анкете, радионице, трибине и дијалози са грађанима познате су методе укључивања јавности у планске процесе, али свакако изискују време и средства која често буџетима издвојеним за планове нису предвиђена.

Имајући све ово на уму, јасно је да примена родне перспективе, или уродњавање, није уобичајени део праксе у урбанистичком планирању и пројектовању у Србији. Примена ове стратегије одговара начелним циљевима урбанистичке праксе, и допринела би бољем сагледавању и реаговању урбаниста на различите потребе, захтеве и очекивања грађана. Уосталом, бројни позитивни примери из иностранства показују да је применом уродњавања постигнут бенефит за већи број различитих група корисника, не само жена.

Урбанистичко планирање део је ширег контекста управљања градовима и насељима, те је стога кључно да локалне самоуправе такође препознају системске утицаје дискриминације, неједнакости и сегрегације. Родна анализа, како урбанистичких пракси, тако и пракси управљања градовима и урбаних политика, прва је станица на путу до једнакости, инклузије, одрживости и економске стабилности градова.

АНАЛИЗА КОНТЕКСТА

Област урбанистичког планирања и пројектовања у Републици Србији регулише Закон о планирању и изградњи са подзаконским актима, док је основни стратешки план Просторни план Републике Србије од 2010. до 2020. године, који представља основ за дефинисање стратегија на државном регионалном и локалном нивоу.

Просторни план се разрађује регионалним просторним плановима, просторним плановима подручја посебне намене, просторним плановима за подручја утврђена Просторним планом, просторним плановима јединица локалне самоуправе, урбанистичким плановима, плановима и програмима развоја, прописима и општина актима донетим за њихово спровођење.

Правилник о садржини, начину и поступку израде докумената просторног и урбанистичког планирања важан је подзаконски акт којим се дефинишу врсте просторних и урбанистичких планова, њихови детаљни садржаји, као и сам поступак израде и доношења плана. Овим правилником утврђен је и начин обавезне партиципације грађана у изради и доношењу плана, кроз рани јавни увид и јавни увид. Правилник ближе одређује и сам поступак израде плана, почев од припремих активности као што су прибављање подлога, прибављање услова и података и израде нацрта плана, и све друге процедуре значајне за доношење и примену планова.

Темом развојних планова јединица локалне самоуправе бави се и Закон о равноправности полова, који у члану 39 прописује обавезе локалне самоуправе да у оквиру својих надлежности, обезбеде равноправност полова и остваривање једнаких могућности. Јасно се дефинише да се ово односи и на процесе усвајања развојних планова и других аката, у шта свакако спадају и просторни и урбанистички планови. Истим законом дефинишу се и обавезе приликом прикупљања, евидентирања и обраде статистичких података, а Република, аутономне покрајне и јединице локалне самоуправе, као и у установе и организације које обављају јавна овлашћења, јавна предузећа и привредна друштва, имају једнаку обавезу да те податке исказују по полу.

Закон о планирању и изградњи, нажалост, овакве одредбе које би се примењивале у просторном и урбанистичком планирању, али и урбанистичком и архитектонском пројектовању, нема, иако као основно начело планирања наводи интегрални приступ, што подразумева систематски приступ који обједињује економске, социјалне, просторне, еколошке и инфраструктурне аспекте планирања. За разлику од раније примењиваног секторског планирања, оваква методологија омогућава да се циљеви и мере усагласе међу секторима.

Интегрални приступ планирању подразумева сагледавање и укључивање комплексних међусобних веза различитих аспеката - еколошког, економског и социо-културног, кроз међусекторску сарадњу и укључивање свих релевантних актера у процес планирања.

Најчешће се овакав приступ повезује са циљем очувања животне средине, чија проблематика захтева међусекторску сарадњу и интеграцију, али методологија интегралног приступа треба да омогући сагледавање проблема из различитих углова и

стварање оптималног решења, без обзира на тему. Нажалост, често је примењена на начин да су урбанисти и планери филтер за све аспекте, те да нема праве међусобне интеграције и комуникације међу секторима.

Управо у интегрални приступ планирању потребно је укључити и стратегију уродњавања. Анализе и међусобне везе чију идентификацију овакав приступ захтева могу и треба да укључе и родну перспективу. А ради правилног увођења стратегије уродњавања у интегрални приступ планирању, поред урбаниста и планера, са аспектима родне перспективе треба да се упознају и да их примењују и учесници израде плана из других области и сектора.

Данас интегрални приступ у урбанистичком планирању иде корак даље, те нови правилници и нове методологије траже синергичан приступ где се сви аспекти међусобно повезују како би се на најбољи начин идентификовале међусобне везе, могуће користи или конфликти, а у циљу остварења одрживог развоја. Са даљим развојем интегралног приступа у синергични, све чешће се захтева и родна перспектива.

Као пример интеграције родне перспективе у законодавство у Србији издваја се Закон о буџетском систему, који уводи обавезу, препознаје и дефинише родно одговорно буџетирање као увођење принципа родне равноправности у буџетски процес, што подразумева родну анализу буџета и реструктурирање прихода и расхода са циљем унапређења родне равноправности. Кроз низ својих одредби, овај закон обавезује на примену стратегије уродњавања у припреми буџета и финансијских планова како на нивоу Републике Србије, тако и на нивоу јединица локалне самоуправе.

У току процеса родно одговорног буџетирања, који се одвија на централном нивоу и у неким јединицама локалне самоуправе, као критеријум за избор програма који ће бити приоритетно уродњени јесте износ средстава која се троше. Обзиром да је урбанистичко планирање програм за коју се у буџетима јединица локалне самоуправе издвајају значајна средства, отвара се прилика да урбанизам постане једна од првих области у којој ће се реализовати родно одговорни циљеви и индикатори. С тим у вези, ова анализа може бити значајан допринос имплементацији Националне стратегије за родну равноправност и даће основ за примену родно одговорног буџетирања на локалном нивоу када је у питању област урбанизма.

Системско увођење родне перспективе у доношење, спровођење и праћење јавних политика у сва стратешка документа, родна анализа политика, програма и мера и родно осетљива статистика и евиденција дефинисани су као циљеви Националне стратегије за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године. Стратегија се не осврће директно на просторно и урбанистичко планирање, али су просторни планови свакако међу основним стратешким документима сваког нивоа управе.

Око 40 јединица локална самоуправе у Србији су до сада потписнице *Европске повеље о родној равноправности на локалном нивоу*. Овај документ у себи такође садржи конкретне одредбе везане за урбанизам и локално планирање (члан 25), али се посебни аспекти интегралног урбанизма препознају и у његовим другим одредбама: становање, култура, спорт и рекреација, сигурности и безбедност, одрживи развој, мобилност и транспорт, животна средина и други.

Сви аспекти интегралног и одрживог развоја, дакле могу и треба да имају родну компоненту, како би се омогућило да све услуге и активности које доприносе квалитетном животу у градовима и насељима буду доступни свима. Тако Повеља скреће пажњу на потребу да се женама и мушкарцима, дечацима и девојчицама

омогући подједнак приступ спортским, рекреативним и културним објектима и активностима, као и да их треба подстицати да равноправно учествују у њима (члан 20.).

Повеља се осврће и на специфичне потребе жена када је у питању осећај сигурности и безбедност, са посебним нагласком на побољшање стања и уређење локалне средине, попут саобраћајних раскрсница, паркиралишта, уличне расвете. Свакако да се урбанистичким мерама значајно може помоћи постизању једног од циљева, а то је смањење доживљаја недовољне сигурности и безбедности (члан 21.).

Члан 25 – Урбанизам и локално планирање

1. Потписница препознаје важност свог просторног, транспортног, економског развоја и стратегије коришћења земљишта и планова за стварање услова у оквиру којих право на равноправност између жена и мушкараца на локалном нивоу може бити у потпуности примењено.
2. Потписница се обавезује да ће приликом састављања, усвајања и спровођења таквих стратегија и планова:
  - Узети у обзир потребу да заговара ефективну равноправност у свим аспектима живота у локалној заједници,
  - Узети у обзир посебне потребе жена и мушкараца везане за, на пример, запошљавање, приступ услугама, културни живот, образовање и породичне обавезе, и то на основу релевантних локалних и других података, укључујући и родну процену/анализу које је сама спровела,
  - Да усвоји високо квалитетна пројектна решења која узимају у обзир посебне потребе жена и мушкараца.

Извор: *Европска повеља о родној равноправности на локалном нивоу*, 2006.

Када је у питању мобилност и транспорт, Повеља наглашава већи број жена које користе јавни превоз од мушкараца и потребу да се специфичне потребе мушкараца и жена, али и становника градских и руралних средина, укључе у планирање транспорта и унапређење јавног превоза (члан 26.)

Европска повеља о родној равноправности на локалном нивоу позива и на обавезно уврштавање принципа равноправности између жена и мушкараца као фундаменталне димензије у планирању или развоју стратегија за одрживи развој региона. (Члан 24.) То не значи да родна равноправност треба да постане засебан аспект одрживог развоја, већ да је ову перспективу потребно применити у свим аспектима, за које повеља и даје посебне одредбе и смернице.

РОДНА ПЕРСПЕКТИВА У РАЗЛИЧИТИМ АСПЕКТИМА УРБАНИСТИЧКЕ ПРАКСЕ

Убрзана урбанизација градова довела је до низа проблема и изазова са којима се урбане средине сусрећу, а које урбанистичко планирање и пројектовање треба да спречи или ублажи. Неки од тих аспеката су:

- услуге, односно неадекватна приступачност различитих услуга грађанима, попут образовања, безбедности и здравствене заштите;
- инфраструктура, односно неразвијеност мреже путева, јавног осветљења, водовода, канализације и друге комуналне инфраструктуре;
- привреда, односно недостатак економских могућности, адекватних вештина и знања, велика заступљеност сиве економије;
- мобилност, односно неорганизован и небезбедан јавни превоз, гужве и застоји у саобраћају, лоша повезаност;
- становање, односно велика заступљеност нелегалне градње;
- животна средина, односно енергетска неефикасност, повећање емисије гасова, климатске промене.

Многе локалне самоуправе неспремно су дочекале урбанизацију и неадекватно се боре са овим изазовима. Томе доприносе бројни фактори попут недовољно капацитета и ресурса појединих локалних самоуправа, али и недостатак урбаних политика и приоритета на националном нивоу. Правилним приступом, урбанистичко планирање и пројектовање развија алате, приступе и препоруке за локалне и националне власти, како би се умањиле негативне последице урбанизације. Родно одговорно планирање и пројектовање у свим аспектима и размерама треба да допринесе бољој одрживости, ефикасности, равноправности и безбедности у градовима.

У просторном и урбанистичком планирању уродњавање пре свега значи освешћење различитих потреба, животних околности и интереса различитих група корисника свих узраста и порекла, и поштовање последица тих аспеката током читавог процеса израде плана или пројекта. Циљ је постизање “града за све”, инклузивне урбане средине у којој сви различити корисници са својим различитим потребама могу остварити одређени квалитет живота.

Применом стратегије уродњавања, могуће је укључити разлике у годинама, полу, друштвеном и културном окружењу у процес израде урбанистичких концепата и планова, а са циљем подизања нивоа спремности и побољшања одговора урбаних средина на бројне изазове. Уродњавање подразумева сагледавање и узимање у обзир различитих животних ситуација и интереса жена и мушкараца, дечака и девојчица, на свим друштвеним нивоима и у свим аспектима урбаног развоја. Међутим, пол и род нису једине карактеристике које у том процесу играју важну улогу. Неопходно је такође сагледати и укључити разлике у годинама, етничке или културне корене, веру, постојање инвалидитета, сексуалну оријентацију и друге аспекте који могу утицати на различитост искуства и доживљаја града. Иако се често посматра као стратегија фокусирана на жене, уродњавање се не бави искључиво потребама жена већ

посматра односе међу половима и различите околности у којима се налазе жене, али и мушкарци.

Свакодневни живот мушкараца и жена се разликује, а запослење и рад код куће заузимају различите нивое важности у животу сваког појединца, што захтева различите ресурсе и способности. Истраживања у Србији показују да су традиционалне родне улоге и те како и даље присутне у свакодневном животу грађана, са подацима да жене у просеку проводе дупло више времена бавећи се својом малолетном децом него мушкарци, да жене раде двоструко дуже у кући од мушкараца и да на спремање хране жене у просеку потроше 1 сат и 25 минута дневно, док мушкарци потроше 10 минута. Међутим, разлике у свакодневном животу нису увек и само последица рода. Препознаје се и велики утицај друштвених, културних и демографских околности. На пример, самохрана мајка вероватно има више заједничког са самохраним оцем него са запосленом женом без деце. С тим на уму, приликом примене родне перспективе треба избегавати додатно наглашавање родних стереотипа, већ развијати просторна решења за људе различитих животних стилова, друштвеног статуса, могућности и ресурса.

79% једнородитељских породица припада типу „мајка с децом”.
Преко 70% ових породица има само једно дете.

Извор: Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци у Републици Србији*, 2014.

Да би било квалитетно, родно одговорно планирање треба да обухвати све те различите потребе и да их постави у основу планског процеса. Сваки плански документ у себи садржи дефинисане циљеве, опште или посебне, као и принципе просторног развоја у обухвату плана. Циљеви доношења плана саставни су део Одлуке о приступању изради просторних и урбанистичких планова а коју усваја надлежни орган јединице локалне самоуправе. Стога је први корак у увођењу родне перспективе у планирање управо преиспитивање планских циљева, односно дефинисање циљева на начин који узима у обзир родне аспекте, њихове имплементације и евалуације кроз индикаторе који узимају у обзир родну перспективу, чиме би се испунили и захтеви за увођењем родно одговорног приступа у управљању јавним финансијама дефинисани у Закону о буџетском систему. Дефинисање прилагођености простора специфичним потребама корисника или корисница подразумева најпре освешћење њиховог присуства у простору и разлика које условљава род када је у питању његово коришћење.

У истраживању Републичког завода за статистику под називом „Жене и мушкарци у Републици Србији”, које је спроведено 2011. године, наводи се да се жене осећају мање безбедно од мушкараца када иду саме делом града/насеља у коме живе. Половина анкетираних мушкараца (50%) осећа се веома сигурно, док је само трећина анкетираних жена рекла да се тако осећа (27%). Свака четврта жена (25%) изјавила је да се осећа помало несигурно, док је овај одговор дао тек сваки десети мушкарац. Веома несигурно осећа се 10% жена и 2% испитаних мушкараца

Извор: Београдски центар за безбедносну политику, *Безбедност и родна равноправност на локалном нивоу*, 2012.

Један од основних предуслова за примену родно одговорног планирања су адекватне анализе, подаци и статистике, који би показали специфична просторна понашања. Примери из других земаља где је уродњавање као стратегија већ примењено на пољу урбанистичког планирања али и у другим аспектима управљања градовима, показују да су закључци о потреби сагледавања специфичних потреба жена проистекли из статистика и анализа које су обзир узеле родни аспект. Недостатак оваквих података за последицу има да се оправданост увођења родних аспеката теже сагледава, јер се аргументи у њихову корист базирају на субјективним опажањима или су препуштени освешћености појединца.

Међу дневним мигрантима који обављају занимање, знатно је веће учешће мушкараца (62%), него жена (38%). С друге стране, међу дневним мигрантима који се школују, незнатно је веће учешће жена — 51%, према 49%.

Извор: Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци у Републици Србији*, 2014.

Пример податка који Републички завод за статистику води о дневним миграцијама занимљив је пример наизглед родне одговорне анализе, која заправо не даје праве и реалне информације. Наиме, статистика о дневним мигрантима прати само дневне миграције везане за запослење или школовање, не узимајући у обзир друге потребе становништва, и жена и мушкараца, које захтевају дневне миграције, попут набавке, довођење и одвођење деце из вртића и школа, активности у слободно време, брига о другим члановима породице. Ако још узмемо у обзир податак из исте анализе да је запосленост већа међу мушкарцима, односно да су у категорији издржаваних лица већина жене, јасно је да нам овај податак не даје праву слику о дневним обавезама и потребама свих корисника простора.

Недостатак локалних података о просторним потребама жена, начинима на који користе градске просторе и градске садржаје, могуће је надоместити на неколико начина: користећи своје свакодневно искуство у кретању градом и животу у њему, ослањајући се на позитивне примере праксе из других земаља и њихове анализе, од којих су неке довољно опште да су универзално примењиве, и наравно, што је и најбоље, кроз процес партиципације испитати потребе корисника и корисница простора.

Примена родне перспективе у планирању подразумева квалификацију интересних група, али и објеката, у односу на њихове различите просторне потребе, ресурсе и могућности. Родна перспектива узима у обзир различите моделе коришћења и боравка у простору, а који су условљени родом и друштвеном припадношћу, а има за циљ идентификацију појединца са својим окружењем. Стога је у родно одговорном планирању неопходно помирити потребе пословног и приватног живота корисника, омогућити сваком осећај безбедности, и створити одрживе опције коришћења простора.

Жене су најзаступљеније у категорији „Издржавано лице” (57,6%), а потом следе жене којима је главни извор прихода пензија (57%), стипендије (56,5%) и социјална примања (55,5%). Међу мушкарцима, највеће је учешће лица којима је главни извор средстава за живот зарада (58%), потом следе новчана накнада за незапослена лица (60%), приходи од имовине (63,8%), као и зајам/уштеђевина (64%).

Извор: Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци у Републици Србији*, 2014.

Циљ родно одговорног планирања је да омогући женама и мушкарцима, дечама и девојчицама, да осете припадност у јавном простору у коме бораве. Поред пола, потребно је узети у обзир и године, могућности и начин кретања, друштвено-економско окружење и друштвене улоге. Потребно је утврдити како различите друштвене групе прихватају и користе јавне просторе, уз претпоставку да је “типично” просторно понашање друштвено условљено, те стога подложно променама.

У парковима и јавним просторима спортски терени, посебно они ограђени жицом из функционалних разлога, често бивају „преузети“ од стране младих самоуверених мушкараца, што изазива повлачење других група корисника. Иновативни дизајн самих спортских терена, са већом пажњом посвећеном последицама на понашање корисника, смањује простор за злоупотребе и стварање „проблематичних“ простора.

Циљ родно одговорног планирања није само да одговара садашњим просторним потребама, већи да створи прилику за нове и различите моделе боравка у јавном простору како би се развио потенцијал локације. Посебно су важни аспекти који доприносе друштвеној кохезији, осећају заједништва и идентификацији људи са одређеном локацијом.

Приликом пројектовања паркова могуће је постићи овај циљ увођењем разноврсних функционалности, које можда иницијално нису део пројектног задатка или традиционалних парковских елемената. Све чешће се и у нашим парковима и јавним просторима постављају специјалне справе за вежбање које су посебно намењене старијој популацији, али коју могу користити и млади или деца. На овај начин мотивишу се и старији суграђани да активно проводе време напољу, што доприноси и бољем здравственом стању заједнице.

Дакле, квалитетно родно одговорно планирање треба да обезбеди разноврсне и флексибилне просторе који остављају корисницима различите могућности за боравак и активности, комуникацију и интеракцију. Јавни простори својом функционалношћу треба да побољшају баланс пословног и приватног живота својих корисника, да обезбеде осећај сигурности и омогуће партиципацију. Ова решења развијају се на темељима одрживости и заштите природних ресурса.

Радним данима, жене у укупном послу проведу више од седам сати, а мушкарци непуних седам сати. Однос плаћеног и неплаћеног посла је у корист жена и неплаћеног посла. Данима викенда, жене у просеку проведу више времена у неплаћеним пословима него мушкарци у укупном послу.

Извор: Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци у Републици Србији*, 2014.

Међутим, квалитетно родно одговорно планирање не може се постићи формалним испуњавањем утврђене листе критеријума или циљева, већ креативним размишљањем и преиспитивањем постојећих модела и решења. Увођењем нових просторних мера потребно је поставити питање – да ли ће то довести до проблема или конфликта повезаних са родом или неком интересном групом, а који могу утицати на процес планирања и коришћење простора?

Осим на дизајнирање јавних простора, овај начин размишљања могуће је употребити и приликом урбанистичког планирања читавих зона града. Просторна дистрибуција зона градње у односу на јавне и друге отворене просторе, у многоме утиче на доживљај простора од стране корисника.

На пример, на први поглед боље решење да се уличне фасаде објеката одвоје од коловоза и тротара широким појасом високог зеленила, током експлоатације може створити мрачне и несигурне прилазе улазима. Прекомпоновање елемената у регулацији улице и планирање адекватне јавне расвете може већ у фази планирања предупредити осећај небезбедности код будућих корисница и корисника.

Најзад, имплементација родних критеријума је неопходна и могућа на свим нивоима планирања. Родна перспектива је међусекторска тема која се тиче свих области активности, од урбаног развоја до становања и планирања радних зона. Примена родног аспекта и критеријума резултира балансираним просторима, са равномерним уделом стамбених и пословних простора, комерцијалних садржаја, културних и рекреативних активности и са одрживом инфраструктурном мрежом.

РОДНА АНАЛИЗА ЗАИНТЕРЕСОВАНИХ СТРАНА У ОБЛАСТИ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНИРАЊА

У процесу израде урбанистичке документације, било да се ради о просторним плановима, урбанистичким плановима или урбанистичким пројектима, поред планера, урбаниста (архитеката) и инжењера и стручњака различитих струка, важно је и учешће самих грађана односно заинтересованих страна, кроз партиципативне процесе. Партиципација је важан сегмент рада и доношења сваког планског документа, и обавезан је Законом о планирању и изградњи кроз процедуре раног јавног увида и јавног увида. Међутим, у пракси, законом прописане обавезе показују се као минималне и недовољне, те често не доводе ни до минималног ангажовања заинтересованих грађана.

Правилник о садржини, начину и поступку израде документа просторног и урбанистичког планирања прописује обавезу објављивања огласа о јавном увиду у локалним и националним гласилима, као и на интернет страници локалне самоуправе или другог органа надлежног за доношење плана, али се пракси често сусрећемо са жалбама грађана да су за могућност јавног увида и процес израде плана чули сасвим случајно те да нису били о томе обавештени. Овај проблем инхерентан је урбанистичкој пракси широм света, јер је интересних страна увек далеко више него времена и могућности које планери имају током израде планова. Такође, активација и анимирање грађана да узму учешћа у партиципативним процесима који им се нуде додатни је изазов за представнике локалних самоуправа и урбанисте. Чак и са развијеним каналима информисања и комуникације са грађанима о партиципацији, резултати могу бити неочекивани и интересовање ниско.

У Србији, по правилу, жене у партиципативним процесима учествују мање него мушкарци. Званичних података и статистика на ову тему нема, али нам истраживање Факултета политичких науке Универзитета у Београду о присутности жена у медијима показује да се глас жена у јавном животу у Србији далеко мање чује (жене у Србији чине 22 одсто популације чији се глас чује у медијима, што је нешто ниже од Европског просека од 25 одсто). Жене у Србији нису навикле да учествују у јавном животу, те тако не осећају ни да су партиципативни процеси упућени њима, или због породичних и кућних обавеза сматрају да немају времена да у њима учествују. Слична ситуација је и са младима, те тако долазимо до ситуације да у отвореним партиципативним процесима најчешће учествује средња и старија популација, претежно мушка.

У циљу поспешивања учешћа одређених делова популације у доношењу одлука, могуће је чинити кораке који ће их охрабривати да учествују. На пример, некада је довољно само променити време одржавања јавне расправе или консултације у оно које више погодује одређеној групи, на пример младим мајкама или запосленим родитељима. Место одржавања презентације такође може бити од пресудног значаја. Уколико спроводите анкету о потребама будућих корисника простора, размислите о томе да се анкета може спровести у вртићу, супермаркету, на дечјем игралишту и другим местима на којима се типично окупљају одређене друштвене групе (жене, родитељи са децом итд). За анимирање и других група грађана треба размотрити и карактеристике простора у коме се одржава догађај, да ли је простор физички доступан за оне који користе колица за кретање, да ли је обезбеђено преводјење на знаковни језик? Ако постоје ресурси, додатни бенефити

за учеснике партиципативних догађаја као што су сервирање ужине, воћа и освежавајућих напитака, могу да буду додатни мотиватор.

Позитивни примери из стране праксе показују како урбанисти и локалне самоуправе различитим методама шаљу сигнал јавности да су приликом партиципације очекиване и добродошле различите групације становништва. На пример, у градовима са великим бројем имиграната, позив за партиципацију грађана садржаће и информацију да ће бити присутни и доступни преводиоци на језике које користе мањинске групе. За породице са децом, позиви ће садржати информацију како ће током трајања догађаја бити обезбеђен дечији кутак. Из оваквих позива јасно је да се очекује и охрабрује учешће и често маргинализованих група, као што су националне мањине и самохрани родитељи, или свих чланова породице, а не само гласноговорника који је најчешће мушкарац.

Партиципативни процеси, у урбанизму као и у другим сегментима управљања и планирања у градовима, нису само добар извор информација и улазних података. Учешће грађана у урбанистичком планирању и пројектовању треба да постоји кроз све фазе израде планске или пројектне документације – од учешћа на дефинисању планерског или пројектног задатка кроз комуникацију својих потреба, до утицања на решење, одабир ако постоји више различитих решења, али и имплементацију и реализацију на терену. Партиципација треба да има форму дијалога, где се мишљења и запажања грађана узимају у обзир, али им се пружају и повратне информације. Без обзира да ли су предлози грађана прихваћени од стране надлежних служби или не, образложен одговор на те предлоге гради међусобно поверење и грађане охрабрује и даље учествују у таквим процесима. На тај начин, они имају осећај да заиста доприносе и да је њихово мишљење важно.

У разматрању примене родне перспективе у просторном и урбанистичком планирању, занимљиво је осврнути се на утисак који се често чује у пракси да је урбанистичка професија углавном женска, односно да се данас њом већински баве жене, те да су управо оне у улогама планера и урбаниста, креатора просторних решења. Ако је судећи према актуелном сазиву (2016-2017.) Одбора за урбанизам, становање и изградњу који је стално радно тело СКГО и броји 19 чланова од којих су 17 именоване жене (начелнице одељења за урбанизам, самосталне стручне сараднице, директорке јавних предузећа за урбанизам итд.), ова тврдња није неутемељена.

Међутим, други подаци говоре о равномернијој расподели полова у урбанизму. СКГО Мрежа начелника за урбанизам и изградњу коју чине сви начелници и руководиоци служби из свих градова и општина у Србији, броји укупно 153 чланова од којих су 78 жене, а 75 мушкарци. У складу са одредбама Закона о планирању и изградњи, главног урбанисту именовало је укупно 17 градова и општина, а тренутно има 9 жена на овој позицији. Инжењерска комора Србије, стручна организација која издаје лиценце за рад и планерима и урбанистима води следећу евиденцију: од укупног броја од 282 члана који имају планерску лиценцу, 162 су жене, а 120 мушкарци; од укупног броја од 1477 чланова ИКС са урбанистичком лиценцом 770 су жене, 707 мушкарци.

Дакле, иако жена има нешто више међу стручњацима за урбанизам, расподела је прилично уједначена, те би се могло закључити да је професија равноправна. Жене у урбанизму напредују до водећих позиција, те могу остварити значајан утицај на стратешке приступе урбанистичком планирању и пројектовању у својим предузећима, организацијама, градовима итд. Ово свакако треба искористити као компаративну предност, јер је учешће половичне или натполовичне већине жена у некој професији

свакако повољније него у оним професијама где то није случај. Полазимо од тога да ће жене бити боље сензибилисане да потребе жена, али и других мање заступљених у друштвених група, сагледају, интегришу и преточе у планске циљеве и решења.

Само 5,6% жена су председнице општина/градоначелнице, а 32,2% жена су одборнице у скупштинама општина/градова. У градским и општинским већима седи свега 16,7% жена.

Извор: Стална конференција градова и општина, <http://rr.skgo.org/>

У изради и спровођењу урбанистичких планова пресудни утицај имају свакако доносиоци одлука, представници политички власти јединице локалне самоуправе – градоначелник/ца или председник/ца општине, чланови и чланице градског и општинског већа, одборници и одборнице локалних скупштина. Статистике о броју жена међу доносиоцима одлука у јединицама локалне самоуправе у Србији показују да се њихов удео смањује како се пењемо више на лествици власти. Даљи напори друштва на постизању родне равноправности у свим секторима допринеће повећању ових процената

ПРИМЕРИ МЕЂУНАРОДНЕ ДОБРЕ ПРАКСЕ

У примени родне перспективе у урбанистичком планирању и пројектовању најдаље је отишао град Беч, чије бављење ово темом траје од 1991. године. Тада је група урбаних планера у Бечу организовала изложбу фотографија под називом “Коме припада јавни простор – Свакодневни живот жена у граду”. Ова изложба приказала је свакодневне рутине разнолике групе жена које живе и раде у Бечу, са закључком да су сигурност и могућност неометаног кретања приоритети за све.

Већ 1992. основана је “Женска канцеларија” у Бечу, а 1993. организован први у серији пилот пројеката са родном перспективом. Био је то урбанистичко-архитектонски конкурс за дизајн апартманског комплекса у 21. бечком дистрикту. Задатак је био пројектовање за жене, а од стране женских аутора. Пројекат “Жене-посао-град” базирао се на статистичким подацима који су указивали на то да жене проводе више времена у кућним пословима и са децом од мушкараца. Овај улазни податак информисао је концепт апартманског комплекса који је осмишљен, а потом и реализован, као низ стамбених објеката окружених двориштима. Зелене површине дворишта омогућавају да простори за дечију игру увек буду близу стана, како би и деца и родитељи проводили више времена напољу. Комплекс садржи вртић, апотеку и лекарску ординацију. Позициониран је у близини јавног превоза како би се олакшала мобилност становника. Потребе жена утицале су и на организацију унутрашњег простора, где су основе станова пажљиво пројектоване тако да су дневне и ноћне зоне наизменично оријентисане према унутрашњим двориштима како би се постигла већа безбедност и сталне “очи” које гледају на јавне просторе комплекса.

Успех пројекта “Жене-посао-град” резултирао је даљим истраживањима специфичног односа жена и мушкараца према јавном простору, те је током 1996. и 1997. Беч спровео истраживање о коришћењу јавних паркова. Показало се да после девете године старости број девојчица у јавним парковима драматично опада, док је број дечака непромењен. Урбанисти су се запитали да ли овај негативни тренд може бити промењен интервенцијама у самом парку и 1999. започет је пројекат реконструкције два градска парка у 5. дистрикту. Већи број стаза, нови спортски терени за одбојку и бадмингтон и пејзажно уређење које је у оквиру великих парковских површина креирало интимније џепове, резултирало су повећаним степеном коришћења парка од стране различитих корисника – и дечака и девојчица – без међусобног угрожавања.

Године 1998. Беч је основао је посебну Координациону канцеларију за планирање и изградњу са фокусом на родну перспективу, а реструктурирањем извршне групе за конструкције и технологије 2010. године у њој су се нашли и стручњаци за родну равноправност. Од 2000. године уредњавање је посебна тема стратешких планова за град Беч, а од 1999. реализовано је шест модела пројеката родно сензитивних паркова, од којих четири са директом партиципацијом девојчица.

Од 2002. до 2006. године Беч је водио и реализовао пилот пројекат родно равноправног градског дистрикта Мариахилф. Фокус општинског руководства били су јавни простори и потребе пешака, те подједнаке могућности за све. Пројекат је резултирао читавим низом просторних интервенција као што су проширења тротоара, укљањање физичких препрека, безбеднији пешачки прелази, увођење нових семафора, увођење лифта у јавном простору, реконструкција два мања трга, додатни простори за клупе и др. И заиста, у пракси лако је видети да се овај бечки дистрикт

издваја живљим улицама, већим трговинским прометом, разноврсношћу активности и садржаја и бројем људи који у њему живи или га свакодневно посећује.

Од 2008. програм Уједињених нација за људска насеља укључио је бечку планску стратегију у свој регистар добрих пракси за побољшање животних услова у градовима. Беч кроз низ акција и публикација едукује и шири идеју о успешној примени стратегије уродњавања на путу до постизања своје визије, а то је град за све.

Шведске локалне самоуправе започеле су и реализовале прве урбанистичке пројекте са родном перспективом. Проблематичан крај Малмеа, Розенгард, са значајном популацијом имиграната, недавно је добио свој први јавни простор дизајниран уз активну партиципацију девојчица. Пројекат је започет 2011. и након почетног дијалога управе и становника о коришћењу простора, закључено је да се стварање нових јавних простора и места сусрета Розенгард може боље интегрисати са урбанизмом ткивом Малмеа.

Први пилот пројекат била је реконструкција јавног простора у сарадњи са девојчицама. Ради се о простору који је служио као паркинг, а који су становници Розенгарда идентификовали као простор који треба да има активности. Иако је првобитни план подразумевао класичан приступ, након анализе која је показала да тај део града користе 80 одсто дечаци, а само 20 одсто девојчице, управа је одлучила да промени приступ. Током летњег распуста одабрано је 13 девојчица узраста од 16 до 19 година да учествују у изради предлога за општину. Њихова визија тражила је више културних а мање спортских садржаја. Партиципација није била само у облику давања улазних података и својих жеља, већ су девојчице узеле учешћа и у дизајну самог простора. Такође су тестирале своје идеје, организујући музичке и плесне фестивале. Пројекат је реализован 2013. године, а на конкурс је изабрано и име новог трга - "Црвени тепих ружа". Формирана је и локална група активиста који ће наставити да планирају садржаје на новом тргу. Успех овог пројекта довео је до тога шведска влада определи три милиона шведских круна за пројекте јавних простора у Малмеу уз активну партиципацију младих, а са циљем да се креирају инклузивни простори намењени свима.

ПРИМЕРИ (НЕ)УВАЖАВАЊА РОДНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У УРБАНИСТИЧКОМ ПЛАНИРАЊУ И ПРОЈЕКТОВАЊУ У СРБИЈИ

Многи изазови са којима се данас сусрећу наши градови и насељена места заправо су последица секторског посматрања и неузимања у обзир свих корисника и стејкхолдера, што је у супротности са стратегијом уродњавања. Дobar пример за то је сектор саобраћаја и мобилности, као један од најважнији аспеката урбаног развоја.

Многи градови и места у Србији имају уређене пешачке зоне у виду једне од централних градских улица. Одлике пешачке зоне, њена величина, положаји и степен уређености варирају у зависности од средине и величине насеља, али је потреба за пешачком зоном као назнаком градског или месног језгра део културе наших насеља. Међутим, саобраћај око тих репрезентативних пешачких зона доминантно је колски, са загушењем мирујућег саобраћаја. Жеља становника да колима приђу што ближе свом радном месту, кући, продавници или кафићу чини све све израженија и са загушењем и великим бројем аутомобиле боре се како велики градови попут Београда, тако и мањи градови и насеља.

Доминација колског саобраћаја последица је више аспеката, пре свега недовољне развијености потребне инфраструктуре за алтернативне начине транспорта као што су јавни превоз или бициклически саобраћај. Да би се утврдиле стварне потребе корисника за мобилношћу у насељеним местима, неопходно је применити родну перспективу. У многим градовима у свету примећено је да жене чешће користе јавни превоз и да имају далеко комплексније дневне миграције од мушкараца. Овакве анализе још увек нису спроведено код нас, а њихови резултати лако би могли довести до закључака да је уместо у паркинг гараже и обилазне путеве, у нашим градовима потребно улагати у иновативније зонирање, јавни превоз и безбедан јавни простор.

И жене и мушкарци у просеку проведу један сат у путовању, с тим што жене мање од половине тог времена проведу у јавном превозу, а мушкарци у возњи колима.

Извор: Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци у Републици Србији*, 2014.

Још један важан аспект саобраћаја у граду јесте пешачки саобраћај и инфраструктура предвиђена за њега. Тако као добар пример примене уродњавања код нас можемо навести правилнике за пројектовање саобраћајница који су у скорије време ревидовали минималне потребне димензије за пешачке тротаре. Иако ова мера није директна последица свесне примене стратегије уродњавања, већ повећане свести о захтевима особа које користе колица за кретање, проширени тротари доносе боље услове кретања и за родитеље са децом у колицима или малом децом. Управо је увођење рампи, спуштених ивичњака и других мера за обезбеђење неометаног кретања свих корисника у простору, једна је од резултанти пројеката који примењују родну перспективу.

Осим у саобраћају, проблеми настали у јавном простору услед неуважавања потреба различитих корисника могу се пронаћи и у другим аспектима коришћења градова, попут безбедности. Поједине урбанистичке матрице се тако показују рањивије од других и подложније злоупотреби од стране појединих група на уштрб свих осталих

потенцијалних корисника. Пример за то су отворени блокови у нашим градовима, настали средином 20. века. Одлика модернистичког урбанизма, ови блокови обилују неартикулисаним и недефинисаним јавним простором између објеката, који често бива узурпиран или од стране паркираних аутомобила или од стране појединих група корисника, чинећи простор небезбедним.

Међу особама са инвалидитетом веће је учешће жена (58,2%) него мушкараца (41,8%). Просечна старост жена са инвалидитетом је око 69 година, а мушкараца око 64 године. Посматрано према врсти проблема, највеће је учешће особа са инвалидитетом услед проблема са ходом, и то 5,8% од укупног броја жена у Републици Србији, и 3,6% од укупног броја мушкараца.

Извор: Републички завод за статистику, *Жене и мушкарци у Републици Србији*, 2014.

Занимљив пример за то долази из шабачког централног насеља “Бенска бара” које је реализовано 70-их година прошлог века. Насеље је осмишљено на принципима ЦИАМ-а и модернистичког планирања, са објектима слободно постављеним у зеленилу. Дијагонална матрица насеља у пресеку са наслеђеном ортогоналном матрицом креирала је и неколико мањих тргова који данас углавном служе као паркинг. Међутим, већи проблем настао је на јавној површини која се сматра центром насеља, а на којој се налазе сада затворена чесма, зеленило, клупе и ограђени кошаркашки терен. Модернистички концепт провођења слободног времена станара у бављењу спортом у зеленилу (идеал здравог мушкараца) временом је первертиран у окупацију јавног простора од стране проблематичних група младих мушкараца, чије понашање се граничи са криминалним. Оваква ситуација резултирала је потпуним повлачењем свих осталих група корисника из овог простора – деце, старијих грађана, жена, а пре свега у страху за безбедност.

Град Шабац и Јавно урбанистичко предузеће „План“ Шабац покренули су током 2016. године пилот пројекат “Бенска бара – заједничка визија”, као модела за учешће грађања у обликовању простора у стамбеним блоковима са циљем да кроз процес партиципације подигну ниво идентификације станара са околним простором. Током серије радионица са грађанима било је ситуација супротстављених мишљења различитих група корисника, на пример супротстављање постављању клупа од стране мушкараца средњих година и захтев за више клупа од стране старије популације. Након критичког осврта на спроведени процес, закључено је да је присуство и учешће жена и младих било маргинално, те да у даљем раду на овај начин морају бити учињени додатни напори од стране организатора на анимирању и мотивацији ових група корисника, као и маргинализованих група.

ПРЕПОРУКЕ И ПРЕДЛОЗИ

Увођење стратегије уродњавања у урбанистичку праксу у Србији, као и у другим земљама у развоју, има своје специфичне изазове. Период самоуправног социјализма у Југославији, а самим тим и Србији, носио је са собом идеју једнакости и равноправности свих грађана, па тако и полова. У многим институцијама, али и у ставовима и размишљанима многих појединаца, још увек није развијена свест о променама које су након 1990. довеле до негативних последица и на овај аспект људских живота, између осталих. Посебно се урбанистичка струка споро мењала и развијала, те спорије реаговала на брзе промене кризних времена.

Поред тога, изазови са којима се сусреће урбанизам у Србији данас нису ограничени на теме постизања одрживости и инклузије у нашим градовима. Иако ће са све већим сиромаштвом и социјалним раслојавањем у нашем друштву ове теме добијати на значају, питање је отворености и одговора урбаниста на њих. Вишегодишње урушавање урбанистичке струке, неадекватно законодавство и прописи у овој области, губитак ауторитета и поштовања урбаниста, висок ниво корупције и чести случајеви злоупотребе положаја озбиљно оптерећују и умањују капацитете урбанистичке професије и њених актера. Паралелно са увођењем родне равноправности као валидне урбанистичке теме, потребно је радити и на оснаживању саме струке и њеног положаја у друштву.

Препоручене мере за увођење и оснаживање аспеката родне равноправности у области урбанистичког планирања и пројектовања су:

- Веће учешће жена на свим нивоима доношења одлука;
- Побољшање политика и стратегија урбаног одрживог развоја и законских и подзаконских аката која уређују област урбанистичког планирања и пројектовања на националном нивоу;
- Повећање капацитета институција и заинтересованих страна који учествују у изради и спровођењу планске документације;
- Интеграција нових иницијатива и концепата урбаног планирања и пројектовања у постојеће праксе и институције;
- Охрабривање и неговање мултисекторског приступа у урбанистичком планирању и пројектовању;
- Примена родне перспективе и перспективе социјалне инклузије у свим корацима планирања, од формулисања циљева, до развоја решења и праћења имплементације;
- Увођење детаљније родне статистике и њена примена у току стратешких, урбанистичких, али и других планирања комуналних услуга;
- Повећање капацитета урбаниста, урбанистичких институција и јединица локалне самоуправе за планирање и спровођење партиципативних процеса током израде планова и пројеката и друге документације;
- Повећање капацитета урбаниста, урбанистичких институција и јединица локалне самоуправе за прикупљање улазних података са родном перспективом на почетку израде плана од грађана, а кроз партиципативне процесе, како би се што боље сагледале различите потребе стејхолдера;
- Увођење мера и поступака којима се осигурава равноправно учешће жена и мушкараца, младих и старих, и грађана различитих социо-економских статуса у партиципативним процесима;

- Родна анализа постојећих националних стратегија и планова и предлози за њихово унапређење;
- Израда приручника за примену родне перспективе у урбанистичком планирању и пројектовању, са дефинисањем специфичних циљева, аспеката и критеријума родне перспективе;
- Развијање низа индикатора за мониторинг и евалуацију спровођења стратегије уродњавања на различитим нивоима урбаног развоја.

У пракси није довољна само примена унапред припремљених чеклист-а, потребан је развој иновативних алатки и метода у урбанистичком планирању и пројектовању како би се довели у питање постојећи родни стереотипи и улоге, те омогућило постизање равноправности. Стога је потребно додатно улагање у образовање и подизање капацитета постојећег стручног кадра који учествује у изради и спровођењу урбанистичких планова и пројеката, на свим нивоима, кроз радионице које најпре подижу свест о теми родне равноправности и специфичним искуствима и изазовима жена у граду, јавном простору, у превозу, на послу и у кући, а потом и кроз обуке у креирању и примени конкретних алата и методологија родног планирања и пројектовања.

Неопходно је радити на изградњи и учвршћивању партнерстава како би се осигурала одговорност локалних власти и стејхолдера у циљу постизања родно инклузивних и безбедних средина. То укључује и подизање свести о женским правима и у службама попут полиције, јавних превозника, комуналних сервиса, али и у приватном сектору.

ЛИТЕРАТУРА

- Закон о планирању и изградњи ("Сл. гласник РС", бр. 72/09, 81/09 испр., 64/10 - одл. УС, 24/11, 121/12, 42/13 - одл.УС, 50/13-одл.УС, 98/13 - одл. УС, 132/14 и 145/14)
- Закон о просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године ("Сл.гласник РС", бр.88/10)
- Правилник о садржини, начину и поступку израде докумената просторног и урбанистичког планирања ("Сл. гласник РС", бр. 64/15)
- Национална стратегија за родну равноправност за период од 2016. до 2020. године ("Сл.гласник РС", бр.4/16)
- Савет европских општина и региона CEMR (2006.), *Европска повеља о родној равноправности на локалном нивоу*.
- Републички завод за статистику (2014.), *Жене и мушкарци у Републици Србији*, Београд
- Стална конференција градова и општина (2015.), *Родна равноправност кроз СКГО акцију*, Београд
- Београдски центар за безбедносну политику (2012.), *Безбедност и родна равноправност на локалном нивоу*, Београд
- Ратка Чолић, Ђорђе Мојовић, Младен Петковић, Наташа Чолић – Програм за урбани развој (2013.), *Водич за партиципацију у планирању урбаног развоја*, АМБЕРО Београд, Београд
- UN-Habitat (2012.), *Gender Issue Guide: Urban Planning and Design*, Nairobi, Kenya
- Women's Advisory Committee of the Senate Department for Urban Development (2012.), *Gender Mainstreaming in Urban Development – Berlin Handbook*, Berlin, Germany
- Urban Development Vienna (2013.), *Manual for Gender Mainstreaming in Urban Planning and Urban Development*, Vienna, Austria
- Women Public Space Prague (2016.), *How to Design a Fair Shared City? 8 short stories based on equitable urban planning in everyday life*, Prague, Czech Republic